

VLINDERS VAN DE HEIDE

Janny Sinnema-Bloemen

Heidevelden hebben een kenmerkende flora en fauna. Daarbij behoren ook vlinders. In dit artikel wordt de verscheidenheid van de vlinderwereld in dit door de mens instandgehouden leefgebied belicht.

inleiding

Heide komt voor op zure, voedselarme zandgrond in een klimaat met koele zomers en zachte winters. In Friesland zijn heidevelden te vinden op de Waddeneilanden en in het zuidoosten van de provincie. Hier en daar in het oosten van Friesland worden nog kleine restanten hei aangetroffen op plaatsen waar de heidevelden reeds lang verdwenen zijn.

De heide-vegetatie van een heideveld bestaat voornamelijk uit Struikhei *Calluna vulgaris* en Gewone dophei *Erica tetralix*. Soms komt ook Kraaihei *Empetrum nigrum* voor. Op vochtige plaatsen groeit vooral Dophei; op drogere plaatsen heeft Struikhei meer de overhand.

De meeste heidevelden worden beheerd door natuurbeherende instanties. Verjonging van de hei is steeds nodig, want na ongeveer 20 jaar gaat een heidestruik dood. Onder andere door bemesting of verzuring treedt vergrassing op van heideterreinen, vooral door Pijpestrootje *Molinia caerulea* en Bochtige smeie *Deschampsia flexuosa*. Er is dus beheer nodig om

heidevelden te behouden. Vroeger bestond dit beheer uit branden, plaggen en begrazen door schapen. Tegenwoordig maait of plagt men de heide of laat men de heide extensief begrazen met koeien of schapen als vorm van botanisch beheer.

Door de variabele structuur van de plantengroei is het 'microklimaat' op de heide hier en daar nogal extreem. Vooral op beschutte, open plekken kunnen de temperatuurverschillen tussen perioden met en zonder zon hoog oplopen. Op de heide groeien weinig bomen en struiken. De heideplanten vormen een belangrijke nectarbron voor de vlinders. De vlinders die afhankelijk van deze nectar zijn, worden pas eind juni op hei aangetroffen, als de heide gaat bloeien.

De Vlinderstichting (1995) onderzoekt al vele jaren welke eisen dagvlinders aan hun omgeving stellen. Als een soort ontbreekt in een geschikt leefgebied kan de oorzaak misschien liggen in de slechte conditie van de biotoop of de voedselplant van de rups in die biotoop. Men probeert het wel of niet voorkomen van bepaalde soorten vlinders te koppelen aan de kwaliteit van

een biotoop en overige levensomstandigheden. Hierover is nog weinig bekend. Dat geldt ook voor de heide.

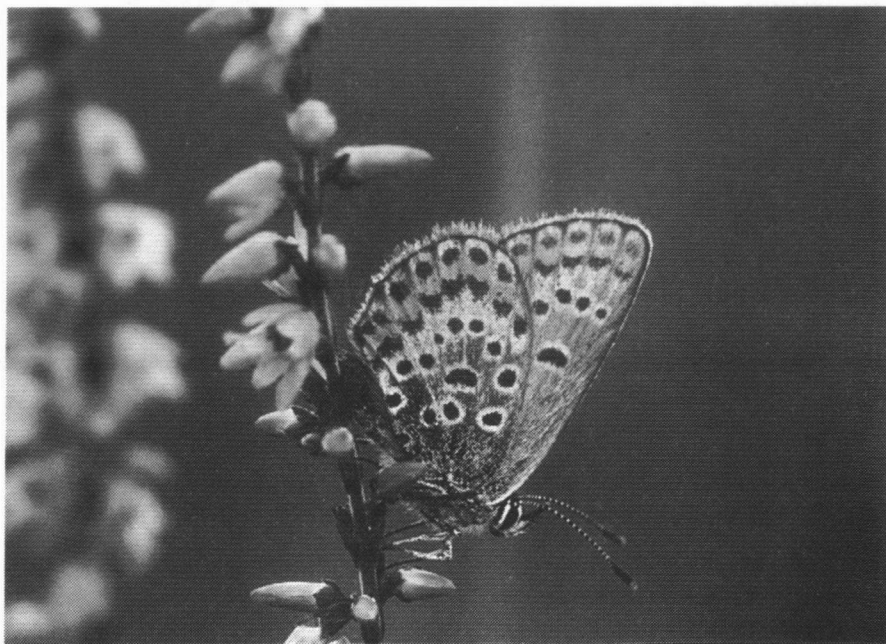
indeling

Welke vlinders kan men op de heide tegenkomen? Globaal kunnen er drie groepen worden onderscheiden. Allereerst vlindersoorten waarvan de rups uitsluitend leeft op Dop- of Struikhei, zoals Heideblauwtje *Plebejus argus* en Heispanner *Ematurga atomaria*. Deze soorten zijn strikt gebonden aan hei. Er zijn vlindersoorten waarvan de rups eet van andere planten op de heide, zoals Heivlinder *Hipparchia semele* en Aardbeivlinder *Pyrgus malvae*. Ten derde zijn er vlindersoorten waarvan de vlinders foerageren op nectar van heideplanten. Bij deze groep hoeft de voedselplant van de rups niet op de heide voor te komen. Voorbeelden hiervan zijn Kleine Vos *Aglais urticae* en Gamma-uil *Autographa gamma*.

Men kan van de eerste twee vlindersoorten zowel de rups als de vlinder op de heide waarnemen. De laatste categorie betreft meestal mobiele vlinders die ook op andere terreinen, bijvoorbeeld in tuinen, voorkomen. De rupsen hiervan worden op de heide zelden gezien.

dagvlinders

Het Heideblauwtje *Plebejus argus* is een kenmerkende dagvlinder van de heide. Volgens Bink (1992) hangt het voorkomen van het Heideblauwtje samen met het successiestadium van de vegetatie. Het Heideblauwtje komt vooral voor in een open vegetatie met jonge heideplanten en verdwijnt bij een gesloten vegetatie van oudere heideplanten. De huidige verspreiding van het Heideblauwtje in Friesland (figuur 1) geeft aan dat deze dagvlinder alleen voorkomt op Vlieland, Terschelling en in het zuidoosten van Friesland. Door middel van het inventarisatiewerk voor het Dagvlinder-atlasproject in Friesland kunnen meer vindplaatsen ontdekt worden. Het Heideblauwtje behoort tot de kwetsbare dagvlindersoorten in Nederland en staat

Heideblauwtje

foto Dick Goslinga

nu op de Rode Lijst van kwetsbare en bedreigde vlinders.

De Heivlinder *Hipparchia semele* komt zowel in heidegebieden als in de droge duinen voor. De rups leeft op verschillende grassen zoals Schapegras *Festuca ovina*. De vlinder gebruikt vooral hei als nectarplant. Deze dagvlinder is zeer mobiel en kan ook buiten de heideterreinen worden aangetroffen. In Friesland komt de Heivlinder voor in de duinen op alle Waddeneilanden (zelfs Griend) en in het zuidoosten op de heide.

Andere dagvlinders van de heide in Friesland zijn het Groentje *Callophrys rubi*, het Heidegentiaanblauwtje *Maculinea alcon ericae* en de Aardbeivlinder *Pyrgus malvae*. De laatste twee vlinders behoren tot de bedreigde en kwetsbare Rode Lijstsoorten van Nederland. In Friesland komen deze twee zeldzame dagvlinders alleen nog maar voor in kleine populaties in beschermde natuurgebieden. Het Groentje komt nog wel algemeen voor in heidegebieden in Friesland. De rups voedt zich met verschillende planten waaronder Struik- en Dophei, Braam *Rubus sp.* en Vuilboom *Frangula alnus*.

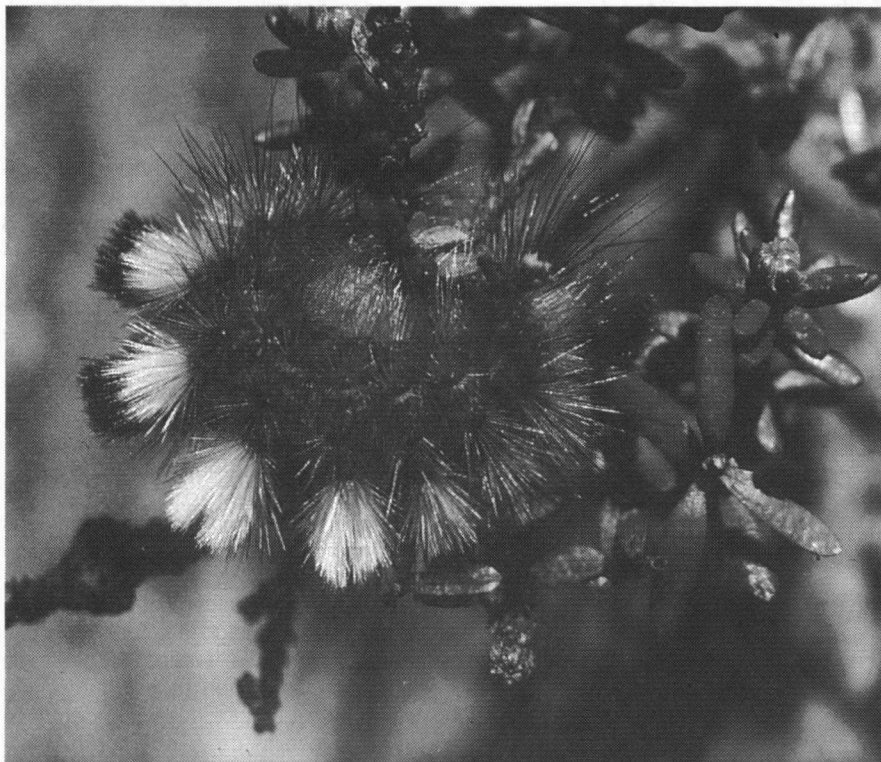
De Aardbeivlinder komt voor in vochtige heideterreinen of graslanden, waarin de voedselplant van de rups, Tormentil *Potentilla erecta* en Wateraardbei *Potentilla palustris* te vinden is. De vlinder vliegt al vroeg in het voorjaar als de heide nog niet in bloei staat. Deze dagvlinder heeft in mei bloemen nodig die op open plekken groeien tussen de heide of in het grasland.

Het Heidegentiaanblauwtje komt voor in vochtige tot natte heide met Klokjesgentiaan *Gentiana pneumonanthe*, de voedselplant van de rups. De rupsen leven later in een mierennest van onder andere *Myrmica ruginodes* en overwinteren daar ook. Behalve de voedselplant van de rups is dus ook het voorkomen van de juiste mieren nesten een belangrijke factor die de aanwezigheid van het Heidegentiaanblauwtje bepaalt.

nachtvlinders

Op de heide kan men ook rupsen of vlinders van verscheidene nachtvlindersoorten aantreffen. Er zijn veel meer soorten nachtvlinders op de heide dan dagvlinders. Van de verschillende vlinderfamilies worden hieronder enkele nachtvlinders van de heide in Friesland behandeld.

spinners Van enkele vertegenwoor-

Rups Grauwe Borstel

foto Siep Sinnema

digers van de familie Spinners *Lasio-campidae* kan men gemakkelijk de rups op de heide vinden. De Heideringelrups *Malacosoma castrensis*, de Veelvraat *Macrothylacia rubi* en de Hageheld *Lasiocampa quercus* zijn weliswaar polyfaag (ze eten verschillende voedselplanten), maar verorberen toch voornamelijk hei. De vlinder heeft geen roltong en eet dus geen nectar. De mannetjes kan men overdag zien vliegen. Ze zijn dan op zoek naar wijfjes om die te bevruchten. De Veelvraat en de Hageheld worden ieder jaar in Friesland als rups waargenomen en komen algemeen voor. De Heideringelrups wordt af en toe gesignaleerd op Terschelling en in 1986 eenmaal in De Hoeve, in Zuid-Friesland.

nachtpauwogen De Nachtpauwoog *Saturnia pavonia* wordt zowel als rups en als vlinder waargenomen. Deze nachtvlinder behoort tot de familie Nachtpauwogen *Saturniidae*. Ook van deze vlindersoort vliegen de mannetjes overdag als ze op zoek zijn naar vrouwtjes. De vlinder heeft geen roltong en vliegt reeds in april. De rups leeft eerst op heideplanten, later vaak op bramen of berken die tussen de heide opschieten. Ieder jaar worden

Nachtpauwogen in Friesland op de heide gesignaleerd.

donsvlinders De Heidewitvlak *Clethrogyna ericae* en de Grauwe Borstel *Dicallomera fascelina* behoren tot de familie Donsvlinders *Lymantriidae* en worden meestal als rups waargenomen. De rupsen leven vooral op hei, maar eten ook andere kruiden. In 1994 was er een plaag van de Heidewitvlak in Exloo (Drenthe). In Friesland zijn alleen waarnemingen bekend van twee rupsen van de Heidewitvlak in 1992 en in 1993 uit het zuidoosten. De Grauwe Borstel wordt regelmatig waargenomen op Terschelling, vooral op Kruipwilg *Salix repens* en in Zuidoost-Friesland.

bloeddrupjes Bovenstaande nachtvlindersoorten van de heide worden vooral als rups gesignaleerd.

De Bruine Metaalvlinder *Rhagades pruni* ziet men overdag op de heide vliegen. Deze nachtvlinder behoort tot de familie Bloeddrupjes *Zygaenidae*. De vlinder heeft een groenbruine metaalgans op de voorvleugel en een gereduceerde roltong. De rups eet naast heideplanten ook Eik *Quercus sp.* en Sleedoorn *Prunus spinosa*. Lempke (1985) vermeldt als vindplaatsen Terschelling en 9 plaatsen in

Zuidoost-Friesland. Recente gegevens zijn alleen bekend van Bakkeveen, Oosterwolde en de Schapedobbe.

beren De Stippelbeer *Coscinia cribraria* behoort tot de familie Beren *Arctiidae*. Deze beer heeft smalle wit-grijze vleugels met stippen. De rupsen leven op hei en grassen. Ieder jaar

worden tientallen vlinders op Terschelling geteld en slechts enkele exemplaren in Zuidoost-Friesland.

spanners Van de familie Spanners *Geometridae*, met enkele soorten op de heide, is de Heispanner *Ematurga atomaria* de bekendste vertegenwoordiger. Deze vlinder vliegt in twee generaties van april tot september en is algemeen verbreid in Friesland. Het mannetje is donker gekleurd, het wijfje heeft een witte grondkleur op de vleugels. De rups is onopvallend tussen de heide. De Grijze Heispanner *Selidosema brunnearia* is alleen bekend van Terschelling en Vlieland (Lempke, 1985). Er zijn geen recente waarnemingen van deze nachtvlinder in Friesland.

Pachycnemis hippocastanaria leeft volgens de literatuur alleen op Dop- en Struikhei. Deze grauwe spanner valt niet op in de heideplanten en wordt ook niet opgejaagd als men door de heide loopt. De waarnemingen van deze vlinder komen meestal van lichtvangsten. Lempke (1985) noemt 14 vindplaatsen in de 'Vlinders van Friesland'. Na 1985 wordt deze spanner bijna ieder jaar gemeld van Terschelling en een enkele maal uit Oosterwolde en omgeving (figuur 2).

Eupithecia goossensiana en *E. nanata* worden ook gerekend tot de spanners die tot de heide-biotoop horen. Deze kleine, moeilijk te determineren spanners (ook wel 'bloemspannertjes' genoemd) worden echter ook ver buiten de heidegebieden waargenomen. Vermoedelijk zijn de rupsen polyfaag en niet zo gebonden aan heide. *Eupithecia nanata* komt algemeen en verbreid voor in Friesland. Van *Eupithecia goossensiana* worden elk jaar één of twee in het zuidoosten waargenomen.

uilen De familie Uilen *Noctuidae* heeft ook enkele kenmerkende soorten voor de heide. Het Roodbonte Heideuiltje *Anarta myrtille* vliegt bij zonnig weer overdag snel over de heide. De rups leeft vooral op Struik- en Dophei en is met zijn groene kleur en lichte tekening prachtig aangepast aan zijn omgeving. In Friesland worden ieder jaar enkele Roodbonte Heideuiltjes waargenomen. Figuur 3 geeft een overzicht van alle vindplaatsen van deze nachtvlinder uit de literatuur (Lempke, 1985) en gegevens van de medewerkers van de Vlinderwerkgroep Friesland.

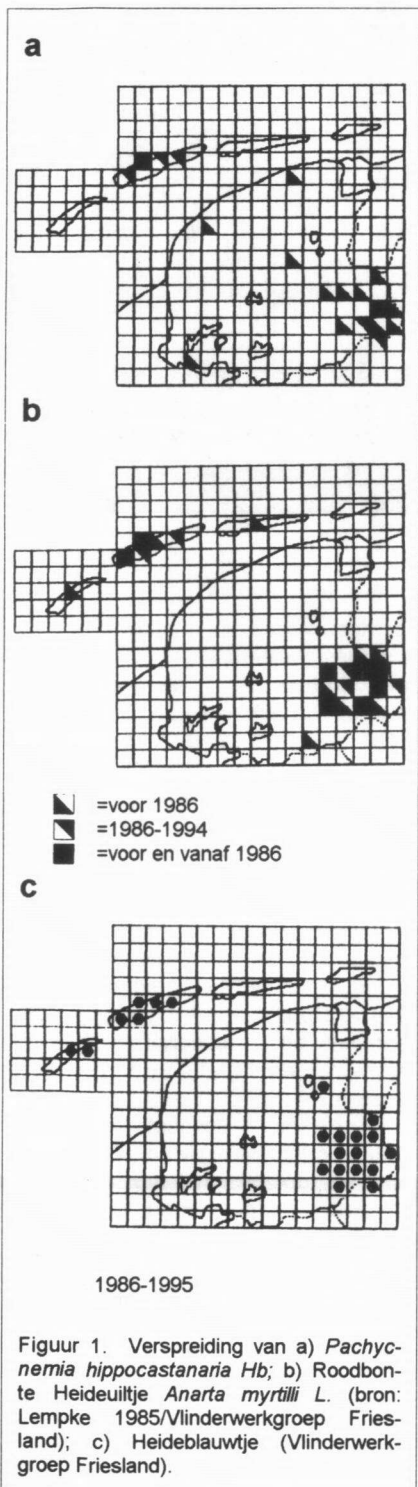
De Struikheideuil *Lycophotia porphyrea* komt algemeen en verbreid voor, ook buiten de heidegebieden. Waar-

Panthea coenibita foto Siep Sinnema

schijnlijk heeft de rups meer voedselplanten dan hei. Het Heideschaapje *Acronicta menyanthides* heeft een behaarde rups die ook bosbes *Vaccinium* sp. en wilg *Salix* sp. eet. In de laatste tien jaar zijn slechts drie exemplaren waargenomen in Zuidoost-Friesland (Jaarverslag Vlinderwerkgroep Friesland, 1990). De Maritima-uil *Heliothis maritima* was alleen bekend van Terschelling, Vlieland en Appelscha (Lempke, 1985). In de periode 1986-1995 zijn door de Vlinderwerkgroep Friesland tien exemplaren in Zuidoost-Friesland waargenomen. Deze overdag vliegende uil schiet snel over de heide en is moeilijk te volgen en daardoor ook moeilijk te herkennen. Bovendien wordt zo'n langschieterende uil vaak aangezien voor een Gamma-uil *Autographa gamma*. Mobiele vlinders als Gamma-uilen komen trouwens zelf ook voedsel zoeken op de heide.

microvlinders Natuurlijk komen er ook enkele microvlinders voor op de heide, zoals de Heide-bladroller *Oethreutes schulziana*, *Neofaculta ericetella* (fam. *Gelechiidae*), *Coleophora pyrrhulipennella* (fam. *Coleophoridae*) en *Pyla fusca* (fam. *Pyrallidae*). Deze vlinders worden weinig opgemerkt en zijn soms moeilijk te determineren. Waarnemingen van bovengenoemde soorten worden bijna ieder jaar aan de Vlinderwerkgroep doorgegeven.

Uit deze opsomming blijkt, dat van veel vlindersoorten die op de heide voorkomen, het aantal waargenomen

exemplaren gering is. Om verband te kunnen leggen tussen de kwaliteit van een heidegebied en het voorkomen

van vlinders is het noodzakelijk, dat we een beter beeld krijgen van het voorkomen van vlinders in deze gebieden.

literatuur

Bink F.A. 1992: Ecologische Atlas van de Dagvlinders van Noordwest-Europa. Schuyt & Co, Haarlem.

Lempke B.J. 1985: De Vlinders van Friesland. Fryske Akademy, Leeuwarden.

Vlinderstichting 1995: Vlinders in het Nederlandse Landschap 1987-1992. Rapportnummer VS 95.02, Wageningen.

Vlinderwerkgroep Friesland, 1986-1994: Jaarverslagen.

J. Sinnema-Bloemen, Sparjebird 29, 8409 CK Hemrik

Mannetje Hageheld

foto Siep Sinnema